

Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ, աշխատությամբ՝ Սարգիս Հարությունյանի, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2006, 506 էջ:

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Սարգիս Հարությունյանի նոր աշխատությունը նվիրված է հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներին: Ս. Հարությունյանի հիշյալ գործը ամբողջապես նորություն է ոչ միայն հայ բանագիտության, այլև մշակութաբանության պատմության մեջ առհասարակ: Հեղինակը նրա մեջ ուրվագծում է ավանդական բանահյուսության մի ամբողջ համակարգ՝ հայ հմայական բանահյուսության բոլոր տեսակներով, որոնք ենթարկված են տիպաբանական խոր մեկնաբանման: Գիրքը հեղինակի երկար տարիների աշխատանքի և տքնաջան որոնումների արդյունքն է: «Հարկ է նշել նաև, որ սույն համահավաքը արդյունք է տարիների տևական ու տքնաջան աշխատանքի: Նյութերի հավաքումն սկսվել է տակավին 1960-ական թվականների սկզբներից, երբ հեղինակը նպատակ էր դրել մի քանի հատորում ընդգրկել հայ հմայական բանահյուսության բոլոր ժանրերի համահավաք բնագրերը՝ դրանց նվիրված ընդարձակ ուսումնասիրությամբ: Աշխատանքները որոշ ընդհատումներով, շարունակվել են նաև հաջորդ տասնամյակներին: Այդ ծրագրի իրագործման առաջին արդյունքը եղավ 1975-ին հրատարակված «Անեծքի և օրհնանքի ժանրը հայ բանահյուսության մեջ» մենագրությունը: Երկրորդ արդյունքն, ահա, հմայական-ժողովրդական աղոթքների ներկա համահավաքն է: Իսկ անեծքների, օրհնանքների և երդումների բնագրերը, որոնք կուտակված են հեղինակի ձեռքի տակ, սպասում են իրենց գիտական համակարգմանն ու հրատարակմանը» (էջ 55):

Աշխատության հեղինակը գրքի սկզբում զետեղել է ընդարձակ «Ներածություն», որը ներկայացնում է բանահյուսական ու միջնադարյան գրական այս տեսակի վերաբերյալ հայ և օտարագրի հեղինակների գիտահետազոտական ուսումնասիրությունների այսօրվա դիտարկումները: Ինչպես պահանջվում է

նման դեպքերում, Սարգիս Հարությունյանը հարցի պատմությունը ծավալում է խնդրի՝ այլ ժողովուրդների գրական դրսևորումների շառավղով, որի շնորհիվ առավել հստակվում և հարստացվում է նրա մեկնությունը: Հնության հմայքը կարող են զգալ միայն մարդկության վաղնջական ժամանակների մտածողության բանալիներն ունեցող մասնագետները: Սարգիս Հարությունյանը դրանցից մեկն է, եթե ոչ այսօր մեզանում լավագույնը: Առաջին պահ նույնիսկ պարզունակ թվացող հմայական այդ աղոթքներում կան այնքան մութ տեղեր, որոնք հիմա էլ մնում են անհասկանալի՝ համապատասխան մեկնական նյութերի բացակայության պատճառով: Հմայական աղոթքները ծնվել են մարդու բանական դրսևորումների առաջին քայլերի հետ, և եթե քրիստոնեական շրջանում ստեղծված բանահյուսական հմայական աղոթքների մեջ հասկանալի շերտերն ավելի հասկանալի են, ապա հեթանոսականից քրիստոնեականին անցածները՝ առավել մշուշապատ:

Սարգիս Հարությունյանը, հենվելով որոշ անվանի հետազոտողների կարծիքների վրա, հմայական պատկերացումներն ու հավատալիքները կապում է քարանձավաբնակ նեանդերթալյան մարդու ժամանակների հետ¹:

¹ Տեղին էր հիշել հմայիլի հետևյալ բացատրությունը. «Amulette իս. Amuleto, (լատ. amuletum), Յուշութ, Յուշութուլուն, Բժժանք, Հմայք, Պահանորդ, Դրիձ, Թապութ, Կղարթք, Հմայեակ, տաճկերեն՝ համայիլ: Նիւթ սրբազան էալ ի կանխակալ և ի նանրահաւատ կարծեաց կալ ի կախարդասարաց յօրինեալ, գոր կախեն զպարանոցաւ առ ի հալածել զղևս, զհիւանդութիւնս, զճախողակս և այլն: Ի քարդեացոց և զԵգիպտացոց եմուտ առ Յոյնս և առ Հռովմայեցիս սովորութիւնն կրելոյ հմայս պահպանականս: Ազգի վայրենիք Ափրիկեայ և Ասերիկայ և մահմեդականք և արաբացիք կրեն յաճախ յուշութուլունս և ընծայեն նոցա զօրութիւն մեծ: Կօրինին յուշութուլունք ի զանազան ազնիւ քարանց,

Բանագետն իր գրքում հմայական արվեստի մեջ դիտարկում է հետևյալ տիպաբանական բաղադրիչները.

ա) հմայական պատկերացումներ և հավատալիքներ (=սնահավատք), որոնցից ծագում են հմայական արարողությունները,

բ) հմայական արարողություններ, որոնք այդ հավատալիքների գործնական իրականացումն են,

գ) հմայական արարողություններին ուղեկցող անկախ խոսքեր՝ բանաձևեր, որոնք հանդես են գալիս բանավոր ու գրավոր ձևերով:

Մարգիս Հարությունյանը խոսում է նաև գանազան հմայական առարկաների ու իրերի մասին (հուռուրթներ, թալիսմաններ և այլն), որոնք կիրառական նշանակություն ունեն:

Նշանավոր հայագետ Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հայկական հմայիչներին նվիրված իր ծավալուն ու մեծարժեք ուսումնասիրության մեջ հայկական հմայիչների նշանավորությունը դիտարկում է երկու տեսակետից. «Դրանք ծառայում էին երկու առումով. մի կողմից մարդուն հաստատուն ձևով ապահովում էին հմայական խոսքում թվարկված առանձին-առանձին կամ ընդհանուր տարբեր տեսակի հարվածներից՝ ինչպես չար աչքից, մյուս կողմից ազդարարում և արգելակում էին որևէ պատահարի հնարավորությունը՝ հեռացնելով որոշված կախարդանքը, նրա համար դեղ ու դարման բերելով: Հետո յուրաքանչյուր դեպքի համար ընտրվում էր համապատասխան հմայիչի բնագիր, գատված արտագրվում, և այդ օրինակը դառնում էր առանձին գիր»²:

Մարգիս Հարությունյանը հիշեցնում է մարդկության հին հավատալիքների հետազոտողներ Ա. Լեմանի և Մ. Տոկարևի այն մտքերը, ըստ որոնց հմայության հիմքը սնո-

տիապաշտությունն է: Հետազոտողն իրավա-ցիորեն նկատում է այսօրվա մարդու մեջ եղած սնոտիապաշտական դրսևորումները, որոնք երևան են գալիս գանազան առարկաների, իրադրությունների ավանդական հնամենի ընկալումներից: Օրինակ՝ կատուն երեսը լվանում է, ուրեմն հյուր է գալու, աղը թափվում է, ուրեմն տանը կռիվ կլինի կամ եթե նորալուսնի ժամանակ դրամ ցույց տրվի նորալուսնին, ապա ողջ ամիսը այդ մարդը դրամով ապահովված կլինի, իսկ եթե այդ մարդը գորեղ կենդանու սիրտ ուտի, ինքն էլ քաջ ու սրտոտ կդառնա և այլն, և այլն:

Շատ հետաքրքիր է «Ներածության» «Հմայությունն իբրև սիմվոլային փոխաբերություն» բաժինը, որում հստակ ձևով բացատրվում են հայկական մտածելակերպում յուրօրինակ կիրառություն ստացած հմայական սովորությունների խորհրդանշային բնույթը: Այդ սիմվոլիկ արարողությունը կատարողները հասկանում են խորհրդանշիչի մասսը: Բերվում են տարբեր օրինակներ՝ պատմական Հայաստանի ամենատարբեր շրջանների բանահյուսությունից քաղված: Ըստ որում, նույն խորհրդանշիչը երբեմն նույն երկրի տարբեր տարածքային հատվածներում կարող է այլազան ընկալում ունենալ. «Հմայական սիմվոլային արարողությունները, ինչպես առհասարակ սիմվոլային-փոխաբերական բանահյուսության մեջ սիմվոլային պատկերները, իրենց իմաստի նկատմամբ կարող են ծառայել տարբեր նպատակների: Մեկ սիմվոլային արարողությունը տարբեր տեղերում կարող է տարբեր նպատակներով կիրառվել» (էջ 71): Հնադարի և միջնադարի խորհրդանշային համակարգը շատ հարուստ դրսևորումներով երևան է եկել հայ միջնադարյան գրականության մեջ:

Մաշտոցի անվան մատենադարանում կան գրչագիր մատյաններ, օրինակ՝ 7703, որոնք բացատրում են հայ միջնադարյան գրականության մեջ եղած սիմվոլները: Միմիլոնների մեկնաբանումը միջազգային բանասիրության մեջ ունի բազմաթիվ գիտական դրսևորումներ: Մակայն, ցավոք, շատ գրքերում քրիստոնեական և հեթանոսական սիմվոլների տարբեր ազգերի գրականություններից բերված օրինակներում գրեթե չեն հանդիպում հայ գրականությունից քաղված օրինակներ: Մինչդեռ այդ նմուշները շատ կհարստացնեին համընդհանուր և միջազգային գրական ընկալումները: 1971-ին Նյու Յորք-

եռանկիւնաձև կամ այլաձև հատեալ, յորոց վերայ քանդակին տառք ինչ խորհրդաւորք կամ իմաստք ինչ ի Ղուրանէ: Լինին ևս փորքիկ առնապատկերք աստուծոց, մետաղեայք կամ քարեղէնք կամ ծրարք ինչ կախարդականք, որք և ասին Աղանդիք, Փայթան կամ Փայթէթ: Եմուտ և առ քրիստոնեայս սովորութիւնն կրելոյ բժժանս ի ներքոյ հանդերձից, որ և յաճախեալ էր ի միջին դարու և արգելեալ յեկեղեցոյ99999 (Բառգիրք արուեստից և գիտութեանց և զեղեցիկ դպրութեանց, յօրինեալ ի. հ. Մանուէլ վարդապետէ Քաջունի, հ. 1, A-L, Վենետիկ, 1891, էջ 93):

² Frédéric Feydit. Amulettes de l' Arménie chrétienne. Venise, 1986, p. 5.

քում անգլերենով լույս է տեսել սիմվոլների ծավալուն մի բառարան, որում բացատրված խորհրդանիշներից են նուռը, թզուկը, վարդը, արծիվը, շրջանակը, խաչը, նավը, մարմինը, արագիլը, թռչունը, շուշանը և այլն³:

Երկար տարիներ զբաղվելով հանելուկներով և դրանց վերաբերյալ հրատարակելով երկու աշխատություն⁴, բանագետը դիտարկում է հանելուկի ժանրի և հմայությունների որոշ աղերսներ: Նա բացատրում է հին ժամանակներից եկող խոսքի պաշտամունքի ստեղծվելը. «Բանաստեղծի (իմա քրմի) գործը խոսքն է, խոսքը (բան) հյուսելը, ստեղծելը, կերտելը, որից բանահյուս, բանաստեղծ, քերթող հասկացությունները» (էջ 27): Այս եզրահանգման հաստատման համար բանագետը օրինակներ է բերում հնագույն սրբազան մատյաններից՝ «Ռիզվեդայից», «Ավեստայից», «Ավետարանից»: Խոսքը դիտվում է որպես տիեզերաբանական սկզբունք: Ըստ Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանի», «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» հեղինակների, Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանի»՝ ներկայացվում է հմայել բառի իմաստի նախնական, պաշտամունքային-ծիսական ընկալումը, որը հետագայում անցել է միջնադարյան քրիստոնեական մտածողությանը: Բանագետի համեմատական քննությամբ բառի արմատական իմաստը դառնում է օրհնությունը և դրանից ակնկալվող երջանկությունը: Հմայական բանաձևերը հետազոտության մեջ բաժանվում են պարզ և բարդ տեսակների: Հմայությանը գումարվում է առ Աստված ուղղված հզորագույն միջոցը՝ աղոթքը: Քրիստոնեական կրոնում աղոթքը հավատացյալի անհատական ու անմիջական կապն է Աստծու հետ. դիմումի այս ձևը նս սերում է հեթանոսական շրջանի պաշտամունքային ծեսերից, միայն թե միջնադարյան աղոթքներում Հիսուսն է, Մարիամը, հրեշտակները, որոնց աղերսում է հավատացյալը՝ ակնկալելով անվերապահ օգնություն: Երբեմն աղոթքում երևան է գալիս նաև այն վայրը, որի բնակիչն է հմայիլ-աղոթք ասողը: Միսիանի Անգեղակոթ գյուղում գրառված ա-

ղոթք-հմայիլում, որն ուղղված է չար աչքի դեմ, միահյուսված հանդես են գալիս հայկական աշխարհագրական սրբությունները և ավետարանականը.

Իշուխուրա սարը
Եվ Քամու խաչը.
Չար աչքին չար փուշ,
Չար սեաթին չար փուշ,
Չար մամենտին չար փուշ:
Սուրբ Վարդանեսը և Չրո,
Սուրբ Փիրդադի և Կարմիր վանքը
Չար աչքին չար փուշ:
Չար մամենտին չար փուշ,
Մարիամ Աստվածածինը.
Չար աչքին չար փուշ:
Հունան մարգարեն,
Ծառա սուրբ Հովհաննեսը,
Վառվառ ճգնավորը,
Սուրբ Գևորգը.
Չար աչքին չար փուշ:
Գրիգոր Լուսավորիչը,
Սուրբ ճգնավորը.
Չար աչքին չար փուշ,
Չար սրեաթին չար փուշ,
Չար մամենտին չար փուշ (էջ 93):

Պարտիզակում ստեղծված մի հմայիլում, որը նույնպես ուղղված է չար աչքի դեմ, հանդես է գալիս ավետարանական Գալիլիա տեղանունը և հիշատակվում է Հիսուսի պարտեզը.

Էլանք գացանք Գալիլիա,
Գալիլիան ծով մը կար,
Ծովուն մեջ ծառ մը կար,
Ծառին վրա բուն մը կար,
Բնին մեջ հավկիթ կար
Հավկթին մեջ ձագ մը կար.
Ան ձագը անդանակ մորթեցին,
Անկրակ եփեցին.
Ով կերավ՝ զարմացավ,
Ով չկերավ՝ ճաթեցավ:
Աչք ընողուն աչքը ճաթի.
Աղեկ չոճուխին օրնեն կառնին
Աղեկ կրիչին փերչըմեն կառնին,
Աղեկ եզան լիծեն կառնին,
Աղեկ գուշուն կոտոշեն կառնին:
Աչք ընողուն աչքը ճաթի.
Երսուներկու ձի ու ջորի
Էկան անցան Յիսուս պաղչան,
Կարմիր կովը մորթեցին.

³ *St' u A Dictionary of Symbols*, second edition, by J.E.Cirlhof, Translated from the Spanish by Jack Sage, Foreword by Herbert Read, New York, 1971, p. 261, 91, 275, 211, 71, 30, 315, 28, 188.

⁴ Մ. Հ ա ռ թ յ ու ն յ ա ն. Հայ ժողովրդական հանելուկներ, ուսումնասիրություն, Երևան, 1960, Հայ ժողովրդական հանելուկներ (բնագրերի գիտական համահավաք), Երևան, 1965:

Վեկ կերավ՝ զարմացավ,
Վեկ չկերավ՝ ճաթեցավ (էջ 91):

Ս. Հարությունյանը «Ներածության» մեջ քննում է նաև հմայիլ-աղոթքների պոետիկայի խնդիրները: Որոշ աղոթքներ կոչ-դիմումներ են, որոշը՝ երկխոսություններ, հարցնկարագրություններ, ժխտում-արգելումներով և հաստատում-հերքումներով: Դիմում-կոչի միջոցով հավատացյալը օգնության է կանչում ինչ-որ ուժերի, որոնք իրեն ազատելու են ամեն տեսակի չարիքներից:

Ուրուճասմե՛ր, Մարմարասմե՛ր
Հաղաղիյի՛ս և Քուրամ,
Որ սարն էք կամ ձոր էք,
Դուք հասուցեք ծառայիս Աստուծոյ
Եւ ազատեցէք գողէ, հարամէ
Ի սրէ, ի թրէ, ի խանչարէ
Ի մզրախէ, ի թւանկէ
Եւ յամենայն պատուհասէ, ամէն (էջ 40):

Ժողովրդական աղոթքները բացառապես կիրառական նշանակություն են ունեցել: Բանագետը դրանք բաժանել է հետևյալ ենթախմբերի մեջ

- 1) Բուժաղոթքներ (այդ թվում՝ չար աչքի և ծննդկանի):
- 2) Առողջապահության և մարմնի մասերի մաքրագործման աղոթքներ:
- 3) Փորձանք-պատահարների և բնական աղետների կանխման աղոթքներ:
- 4) Հմայական կապքի և պահպանության աղոթքներ:
- 5) Գործնական նպատակների իրագործման աղոթքներ:
- 6) Երեկոյան և առավոտյան աղոթքներ:
- 7) Չանագան աղոթքներ (օրվա տարբեր ժամերի, երազի բարի կատարման, պանդուխտի, տարբեր սրբերի, ծիսական, նորալուսնի):
- 8) Չավեշտական աղոթքներ և պարողիաներ:

«Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ» գրքի 215–500 էջերը գիտական հրատարակության համար պարտադիր ու պատշաճող մանրամասն ծանոթագրություններն են, ցանկերը, բառարանը:

Հեղինակը բնագրերի համար օգտագործել է բազմաթիվ տպագիր և ձեռագիր աղբյուրներ, հանդեսների, թերթերի, ամսագրերի, մենագրությունների փաստեր, իր գործընկերներ

րի գրառումները, ինչպես նաև սեփական բանահյուսական նյութերի հավաքածուն: «Համատարագրված աղբյուրների և գրականության ցանկը» վերոհիշյալ թեման ուսումնասիրողների համար իսկական մատենագիտական ուղեցույց է, որովհետև որպես հիմնարար աշխատասիրություն, այն նյութ է մատակարարում բանագիտական նոր թեմաների հետազոտման համար, ինչպես, օրինակ, բանահյուսության տարբեր ժանրերի, ասենք՝ հեքիաթների և հմայական աղոթքների աղբյուրները, որոնք բավականին ակնառու են Ս. Հարությունյանի հրատարակած վերոհիշյալ հմայական աղոթքների բնագրերում:

Ծանոթագրությունները փաստահարուստ են և կարող են հարստացնել երիտասարդ հետազոտողների գիտելիքները:

Չար աչքի համար ասված հետևյալ աղոթքը հիշատակում է բյուզանդական պետական գործիչ Հուլիանոսի անունը.

37ե

Աղոթիմ բուրբ մատով,
Անարժանիս բժշկարանի աղոթքով,
Աստվածամոր քաղցր կաթով,
Մուրբ կուսանաց աղոթքով,
Վաթսունուվեց հայրապետաց աղոթքով:

Չար Հուլիանոս ճամփան էլիլ էր,
Գոռալեն, կաթկըտալեն կերթար:
Հիտուս տեմն էլավ ու ասից.
- Չա՛ր Հուլիանոս, ու՛ր կերթաս:
- Կերթամ ամեն աղեկին:
- Չըտամ քեզի հրաման,
Չի՛ք ըլաս, չի՛ք դառնաս (էջ 90):

Բանագետը այս աղոթքի ծանոթագրության մեջ ներկայացնում է IV դարի բյուզանդական իրականության երևելի պետական դեմքերից Հուլիանոս Ուրացողի կերպարը, որը ջանքեր էր գործադրում երկիրը դեպի հեթանոսությունը վերադարձնելու, և որի կերպարը նույն դարի հռոմեացի պատմիչ Ամիանոս Մարցելիկոսը (330–400 թթ.) վերածել է գրական առասպելի (էջ 243)⁵:

Շատ հարուստ է «Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ» գրքի բառարանը: Ս. Հարությունյանը ծանուցում է. «Բառարանում չեն ընդգրկվել այն բացահայտ բառա-

⁵ Տե՛ս նաև Православная энциклопедия, под ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II, т. II, М., 2001, с. 171.

խաղերն ու բառային դարձվածները, որոնց հիմաստն անստույգ է ու անմեկնելի» (էջ 453): Հմայական աղոթքներում կան վաղնջական ժամանակներից եկող բառեր, որոնց բացատրությունները չկան այլ բառարաններում. գիտականորեն ճշգրիտ լինելու միտումով որոշ բառերի բացատրություններ տրվում են թեական ձևով: Այսպես օրինակ՝

Ժան, ժուն – ինչ-որ ծանր հիվանդություն, գուցե ն՝ ժանտախտ:

Ժառութեն – հավանաբար՝ բռնություն, դաժանություն: Քյու ստեղծած խոզին ժառութենով չառնես (-389),- քո ստեղծած հոգին բռնությամբ չառնես: Ճանաչողական արժեք ունի «Աղոթքների տարածման ազգագրական

շրջանների ցանկը (էջ 479-481): Գրքի վերջում դրված են համառոտ եզրակացություններ անգլերեն ու ռուսերեն լեզուներով:

Մարգիս Հարությունյանի «Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ» աշխատասիրությունը կոթողային ներդրում է հարուստ ավանդույթներ ունեցող հայ բանագիտության բնագավառում: Խիստ ցանկալի է, որ ՀՀ ԳԱԱ այս մեծարժեք գիրքը թարգմանի եվրոպական լեզուներով՝ դրանով իսկ նպաստելով հայագիտության նոր ժամանակահատվածի միջազգային հնչեղությանը:Ճ

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ